

לא יהיו שתי הפנים בכעס

"ודבר ה' אל משה פנים אל פנים כאשר ידבר איש אל רעהו ושב אל המחנה ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל" (שמות לג יא)¹

דברים רבה ג טו

אמר ר' יצחק: מן הלוחות שניים ריצה משה את הקב"ה לישראל. מה עשה? עלה לו אצל הקב"ה כעוס. אמר לו: בניך חוטאין ואתה נותן עלי קטדיקי (עונש)?! עשה עצמו כאילו כעוס על ישראל. מניין? שנאמר: "וישב משה אל ה' ויאמר: אנא חטא העם הזה חטאה גדולה" (שמות לב לא). כיון שראה הקב"ה כך, אמר לו: משה, שתי הפנים בכעס? אני ואת כועסין עליהן? מיד: "ודבר ה' אל משה פנים אל פנים". א"ל הקב"ה: לא יהיו שתי הפנים בכעס, אלא כשתראה אותי נותן רותחין, הוי נותן צונן וכשתראה אותי נותן צונן, הוי נותן רותחין². אמר משה: רבש"ע, היאך יהא? א"ל: הוי מחלה אתה רחמים. מה עשה? מיד: "ויחל משה את פני ה'". א"ל: והרי בניך מרים, חלה אותן.³

שמות רבה מה סימנים ג, ד

"ומשה יקח את האהל, ונטה לו מחוץ מחנה"⁴ - כיון שראה משה המתנה טובה שהייתה בידם ואיבדוה, אף הוא כעס עליהם. שנאמר: "ומשה יקח את האהל ... הרחק מן המחנה" - כמה היה רחוק? א"ר יצחק: מיל ... ולמה כעס עליהם? ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. ר' יוחנן אמר: כך דרש משה מנודה לרב מנודה לתלמיד⁵ ... ר"ש בן לקיש אמר: משל למלך שהיה לו לגיון אחד ומרד עליו. מה עשה שר צבא שלו? נטל סגנוס (דגל) של מלך וברח. כך משה בשעה שעשו ישראל אותו מעשה נטל את האהל ויצא ...⁶ אמר לו הקב"ה: שוב אל המחנה, שנאמר: "וישב אל המחנה". אמר לו: איני חוזר. אמר לו: אם אין אתה חוזר הרי "יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האוהל". - הוי יודע שהוא באהל! משל למטרונה שכעסה על בעלה המלך ויצאה חוץ לפלטרין. והיתה יתומה אחת מתגדלת עמה בפלטין של מלך. שלח לה המלך ואמר לה: חזרי

¹ פסוקים ז-יא בפרק לג מהווים קטע מיוחד בתוך הסיפור על חטא העגל. מה הם באים לומר? מדוע דווקא כאן? נחא פסוק ז שיכול להתפרש כפועל יוצא של החטא (כפי שאמנם נראה בהמשך). אבל שאר הפסוקים? ובמיוחד פסוק יא! הביטוי "פנים אל פנים", שמופיע פעם נוספת בסוף ספר דברים (לד י), נדרש הרבה על ידי הפילוסופים של ימי הביניים (רמב"ן, רמב"ם, ראב"ד, ריה"ל ועוד) בעניין נבואת משה וייחודה מכל שאר הנביאים ונבואת בלעם. אך המדרש רואה בפסוק זה ובביטוי "פנים אל פנים" חלק בלתי נפרד מה"סיפור הטבעי" והכולל של פרשת העגל. אגב, הביטוי "פנים אל פנים" מופיע גם אצל יעקב (בראשית לב לא) וגם אצל גדעון (שופטים ו כב). וראה גם יחזקאל כ לה.

² כי לעתים, אכן תפקיד המנהיג הוא "ליתן רותחים", להוכיח, לכעוס ולקנא לכבוד שמים.
³ סופו של מדרש זה, הלכות מדברים רבה, פרשת עקב, מתקשר למדרש בשמות רבה, בפרשתנו, סוף פרשה מג: "למה הדבר דומה? למלך שהיה לו שדה בור. אמר לאריס: לך פרנסה ועשה אותה כרם. הלך האריס ופרנס אותה שדה ונטעה כרם. הגדיל הכרם ועשה יין והחמיץ. כיון שראה המלך שהחמיץ היין, אמר לאריס: לך וקוץ אותה. מה אני מבקש מן הכרם, שעושה חומץ? אמר האריס: אדוני המלך, כמה יציאות הוצאת על הכרם עד שלא עמד ועכשיו אתה מבקש לקצוץ? ואם תאמר: בשביל שהחמיץ יינו, בשביל שהוא נער לכך החמיץ ואינו עושה יין יפה. כך, כשעשו ישראל אותו מעשה, בקש הקב"ה לכלותם. אמר משה: ריבון העולם, לא ממצרים הוצאתם ממקום עובדי עבודת כוכבים? ועכשיו נערים הם. שנאמר: כי נער ישראל ואוהבהו וממצרים קראתי לבני (הושע יא א), המתן להם והלך עמהם והם עושים לפניך מעשים טובים". אולי החומץ הזה הוא הביטוי "בניך מרים" שמוזכר בסוף המדרש. עכ"פ, מדרש זה מציג את הרעיון שתמיד משהו יעמוד וילמד סיגוריה על עם ישראל. או המנהיג או הקב"ה. הקב"ה דורש משה שהוא יפסיק לכעוס (כי זה תפקיד המנהיג) ומשה אכן מחלה את פניו ומהר "מגלגל את הכדור חזרה" אל הקב"ה שהסליחה היא בסופו של דבר ממנו (זוהי תפקיד המנהיג). יש פה משחק מילים על השורש חל"ה. גם חולה, גם לחלות (להתחנן) וגם להמתיק (ראה מילון אבן שושן). ראה כל המדרשים בפרשה מג בשמות רבה על הפסוק "ויחל משה". ובסוף סימן ג שם: "אמר ר' אבין בשם ר' לוי בן פרטא: בימי משה היה לנו מי שיחלה המרירות שלנו, אבל בימי דניאל לא היה לנו מי שיחלה המרירות".

⁴ פסוק זה פותח את הקטע המיוחד שסימנו בתחילת דברינו. ראה מחלוקת רש"י ורמב"ן מתי בדיוק יצא משה והקים את אוהלו מחוץ למחנה. אחרי יום כיפור (רש"י, לפחות איך שהרמב"ן הבין אותו) או מיד אחרי חטא העגל (הרמב"ן). ולפי עניות דעתי גם רש"י מסכים שהוצאת האוהל הייתה מיד אחרי מעשה העגל. ראה פירושו לפסוק ז "ומשה יקח - מאותו עוון והלאה" וכל המדרשים שהביא כולל זה שלפנינו "מנודה לרב מנודה לתלמיד". לא הבנתי את קושיית רמב"ן על רש"י והמאיר עיני יבורך.

⁵ פה נראה שכעסו של משה היה אמיתי ולא העמדת פנים כמו במדרש הקודם. הכלל "מנודה לרב מנודה לתלמיד" - שיש לו משמעות הלכתית, ראה מועד קטן טז ע"א - הוא משקל נגד לרעיון של "לא יהיו שתי הפנים בכעס". המנהיג צריך להזהות עם הקב"ה ולא למחול על כבוד שמים.

⁶ אכן, כעס גדול היה למשה עד שהבדיל עצמו מכלל ישראל. משה אמנם מסרב להצעה: "הניחה לי ואכלם ואעשה אותך לגוי גדול", אבל הוא נהוג בחומרה רבה מאד עם עם ישראל - כדן מנוודים או כדן מורדים. ועדיין אפשר לשאול: האם היה כעס זה אמיתי או שמא בתוך תוכו ניסה משה, באופן זה, לגרום לזעזוע. זעזוע למי?

למקומך! ולא בקשה לחזור. אמר לה: אם אין את חוזרת הוי יודעת שאותה היתומה נתונה בפלטין.⁷ כך אמר הקב"ה למשה: שוב אל המחנה ואם לאו - יהושע בתוך האהל. מי גרם למשה ששב אל המחנה? משרתו יהושע בן נון. אמר משה: ריבון העולם, לכבודך כעסתי עליהן.⁸

שמות רבה מה ב

"השכח חנות א-ל-י" (תהלים עז י) - שכחת אותם הדברים שאמרת: "וחנותי את אשר אחון". "האפס לנצח חסדו" (שם שם ט). "הלעולמים יזנח א-דני ולא יוסיף לרצות עוד" (שם ח) - כבראשונה? בראשונה כשהיה משה כועס על ישראל היה הקב"ה מרצה אותו. כשהיה הקב"ה כועס על ישראל היה משה מרצהו, שנאמר: "ודבר ה' אל משה פנים אל פנים" אמר הקב"ה: שתי הפנים מוזגות רותחים? לא כן אמרתי לך: כשאהיה בכעס אתה מרצה אותי וכשתהיה בכעס אהיה מרצך! אמר לפניו: ריבון העולם, לא אתה הוא שכעסת עליהם תחלה?⁹ אמר לו: לך והתרצה להם, שוב אל המחנה. אמר ר' אחא: אותה שעה מצא משה ידיו לדבר לפני הקב"ה. אמר לפניו: ריבוננו של עולם, ראה שאין אתה יכול להזיז אהבתך מהם אפילו שעה אחת, שנאמר: "ויאמר משה אל ה' ראה אתה אומר אלי העל את העם הזה".¹⁰

מדרש תהלים (בובר) מזמור כה

"דרכיך ה' הודיעני" - ר' ברכיה בשם ר' יוחנן אמר: משל לרופא שהיה לו תלמיד, ולימדו כל מיני רפואות, חוץ מרפואת מכה פלונית. אמר ליה: כל מיני רפואות שבעולם גילית לי, חוץ מרפואת מכה פלונית, בבקשה ממך גלה אותה לי. כך אמר משה להקב"ה: הודיעני נא את דרכיך (שמות לג יג), והודיעו, שנאמר יודיע דרכיו למשה (תהלים קג ז), הראני נא את כבודך (שמות לג יח), הראני נא מדה שאתה מנהיג בה את העולם. אמר ליה: אין אתה יכול לעמוד על מדותי.

ר' זעירא בשם ריש לקיש אמר: אמר משה לפני הקב"ה: כשאמרתי לך "עוד מעט וסקלוני" (שמות יז ד), את היית מפייס אותי עליהן. וכן התנית עמי כשאהיה בכעס עם בניי, את תהא מפייס אותי. מה כתיב? "ומשה יקח את האהל" (שמות לג ז), וכן דרש מנודה לרב מנודה לתלמיד. ר' יהודה אומר: "והיה כל מבקש משה" - אין כתיב כאן, אלא "כל מבקש ה' " (שמות לג), מלמד כל מי שמקבל פני זקן כאילו מקבל פני שכינה. אמר ליה הקב"ה למשה: תרי אפיין מרגזין רתחין, חזור בך. נכנס למחנה, שנאמר: "ודבר ה' אל משה פנים אל פנים (שמות לג יא). איני יודע מקרא זה מה הוא? כשהוא כתיב: "ושב אל המחנה" מלמד שהתיר לו נדרו, והכניס את האהל למחנה. אמר ר' אבא: באותה שעה מצא משה רבינו את ידו לאמר לפני הקב"ה הודיעני באיזה מדה את נוהג עם אומות העולם.

שבת שלום מחלקי המים

⁷ אותה יתומה תיעשה מלכה במקומך. המלך ישאנה לאישה. ההשוואה עם יהושע להלן, מזכירה את ההשוואה בין הביטוי של חז"ל: "אין אישה מתקנאה אלא בירך חבירתה" (מגילה יג א) והביטוי "אין תלמיד חכם מתחדד אלא בחבירו" (בראשית רבה סט ב).
⁸ האם זה תירוץ של משה ודרך לחזור בו מכעסו, או שבאמת גם במדרש זה כעסו של משה הוא מכוון כי הוא יודע שלא ייתכן ששתי הפנים יהיו בכעס ואם הוא כועס הקב"ה חייב לסלוח. או שפשוט "דיו לעבד שיהיה כרבו" ומשה לא יכול להמשיך לכעוס כשהקב"ה כבר סלח (אך למה צריך את ה"איום" של יהושע?). עכ"פ, מדרש זה ממש "מכופף" את פשט הפסוק על מנת שיתאים לרעיון שהוא רוצה לומר. ואם כך, אולי כאן המקום הראשון בו נרמז משה שיהושע עתיד לרשת אותו? ועוד בעניין זה שהקב"ה "מאיים" על משה שאם אין הוא חוזר לאוהל, יהושע ייקח את תפקידו, ראה סוף ברכות סג ע"ב.
⁹ שהקב"ה אמר למשה עוד כשהיה על הר סיני: לך רד כי שיחת עמך. ומשה מחלה את פניו עוד לפני שירד וראה את העגל.
¹⁰ "העל את העם הזה" עומד כנגד "לך רד". מדרש זה חוזר למדרש הראשון בו פתחנו, אם כי בשינויים מסוימים. כאן משה אפילו לא מעמיד פנים שהוא כועס. הקב"ה טוען כנגדו שלא ייתכן ששניהם יכעסו על עם ישראל בו זמנית ומשה מזכיר לקב"ה שהוא זה שכעס ראשון ולכן הוא זה שצריך כעת לחון אותם. הדרישה של הקב"ה שמשה יעשה את הצעד הראשון ויחלה את פניו, מובנת ע"י משה שבעצם הקב"ה כבר עשה את הצעד הראשון בכך שהזכיר ששתי הפנים לא יכולות לכעוס ביחד ובכך גילה שכבר התרצה לישראל ואינו יכול לזוז מאהבתו אותם. גם הציווי לשוב למחנה הוא בלשון רכה. יש סיבה לגישה רכה ו"נינוחה" זו. מדרש זה שייך למדרשי החורבן המתמודדים עם רגעים קשים והסתרת פנים (שלא חסרו בתולדות עמנו). ראה מקבילה (ואולי מקור!) בפסיקתא דרב כהנא פסקה יז - ותאמר ציון עזבני ה'. הפסוקים שתחילת המדרש לקוחים מתהלים פרק עז. פרק זה כולל פסוקים קשים על סבלו של עם ישראל לצד אזכורים של יציאת מצרים ומשה ואהרן. עכשיו שאין לנו מנהיג כמשה מי יעמוד בפרץ? ראה מה שכתבנו בפרשת עקב תשנ"ט.